

Ο Θάνατος και η Ανάσταση της Θεωρίας της Ιδεολογίας¹

ERNESTO LACLAU

ΣΕ ΕΝΑ ΠΡΟΣΦΑΤΟ κείμενό του για τις θεωρίες της ιδεολογίας² ο Slavoj Žižek περιγράφει τις σύγχρονες προσεγγίσεις ομαδοποιώντας τις γύρω από τους τρεις άξονες που εισήγαγε ο Hegel: δόγμα (doctrine), πίστη (belief) και τελετουργία (ritual). Έτσι προκύπτουν «η ιδεολογία ως ένα σύμπλεγμα ιδεών (θεωριών, πίστεων, πεποιθήσεων, διαδικασιών επιχειρηματολογίας), η ιδεολογία στην εξωτερικότητά της, δηλαδή η υλικότητα της ιδεολογίας, οι ιδεολογικοί μηχανισμοί του κράτους, και τέλος, το πιο απροσδιόριστο πεδίο, η «αυθόρμητη» ιδεολογία της οποίας η λειτουργία εντοπίζεται στην καρδιά της ίδιας της κοινωνικής «πραγματικότητας»³. Παραθέτει ως παράδειγμα την περίπτωση του φιλελευθερισμού: «ο φιλελευθερισμός δεν είναι παρά ένα δόγμα (που αναπτύχθηκε από τον Locke ως τον Hayek) το οποίο λαμβάνει υλική σάρκα και οστά σε τελετουργίες και μηχανισμούς (ελευθερία του τύπου, εκλογές, αγορές, κ.λπ.), και κάνει αισθητή τη δράση του στην «αυθόρμητη» (προσωπική) εμπειρία των υποκειμένων ως «ελευθέρων ατόμων»⁴. Και στις τρεις αυτές περιπτώσεις ο Žižek διαβλέπει μια ουσιαστική συμμετρία όσον αφορά την αντίπτυξή τους: κάποια στιγμή, το σύνορο που χωρίζει το ιδεολογικό από το μη-ιδεολογικό χάνει τη σαφήνιά του και, ως εκ τούτου, η έννοια της ιδεολογίας διαστέλλεται σε βαθμό που της αναιρεί κάθε αναλυτική ακρίβεια. Στην περίπτωση της ιδεολογίας ως «συστήματος ιδεών» η ενότητα του συστήματος αυτού εξαρτάται από την δυνατότητα εντοπισμού ενός σημείου εξωτερικού ως προς το σύστημα από το οποίο θα μπορούσε να εκπορευθεί η κριτική της ιδεολογίας, από την αποκάλυψη, για παράδειγμα, μέσα από μια *συμπωματική ανάγνωση*, των *αληθινών* συμφερόντων στα οποία ανταποκρίνεται ένας δεδομένος ιδεολογικός σχηματισμός. Αλλά, όπως παρατηρεί ο Žižek χρησιμοποιώντας παραδείγματα από το έργο του Barthes, του Paul de Man, του Ducrot, του Rêcheux όπως και από δικά μου γραπτά, είναι ακριβώς η αποδοχή αυτού του «βαθμού μηδέν» του ιδεολογικού, η αποδοχή της ύπαρξης μιας καθαρής πραγματικότητας εκτός του πεδίου του λόγου (discourse), που συνιστά την ιδεολογική παραγνώριση par excellence. Στην περίπτωση των «ιδεολογικών μηχανισμών του κράτους» – ή, στην φουκωϊκή τους εκδοχή, των διαδικα-

σιών πειθάρχησης που λειτουργούν στο επίπεδο της μικροεξουσίας – συναντάμε συμμετρικές εκδοχές του ίδιου petitio principii: μήπως η *ενότητα* των κρατικών μηχανισμών δεν προϋποθέτει το ίδιο το ιδεολογικό τοιμένο που επιχειρούν να εξηγήσουν; Ή, όσον αφορά τις τεχνικές πειθάρχησης: μήπως η ίδια η διασπορά τους δεν απαιτεί την συνεχή ανασύνθεση της συνάρθρωσής τους έτσι που μας αναγκάζει να λάβουμε υπόψη μας το στοιχείο του λόγου (discourse) που οδηγεί σε κατάρρευση την ίδια την διάκριση ανάμεσα στο ιδεολογικό και το μη-ιδεολογικό; Τα πράγματα γίνονται ακόμα πιο ξεκάθαρα αν μεταφερθούμε στο πεδίο των πίστεων: εδώ, ήδη από την αρχή, βρισκόμαστε αντιμέτωποι με μια, υποτίθεται, «μη-ιδεολογική» πραγματικότητα της οποίας η ίδια η λειτουργία εξαρτάται από μηχανισμούς που ανήκουν στον χώρο της ιδεολογίας. «Όταν εξετάζουμε από κοντά αυτούς τους υποτιθέμενους εξω-ιδεολογικούς μηχανισμούς που ρυθμίζουν την κοινωνική αναπαραγωγή, ανακαλύπτουμε ότι έχουμε βυθιστεί μέχρι το λαμό σ' αυτό το σκοτεινό πεδίο στο οποίο η πραγματικότητα δεν διακρίνεται από την ιδεολογία. Αυτό που συναντάμε εδώ είναι επομένως η τρίτη μεταστροφή της μη-ιδεολογίας σε ιδεολογία: ξαφνικά συνειδητοποιούμε τη δράση ενός ιδεολογικού [στοιχείου] “δι’ εαυτόν” στην καρδιά της “καθ’ εαυτήν” εξω-ιδεολογικής πραγματικότητας»⁵.

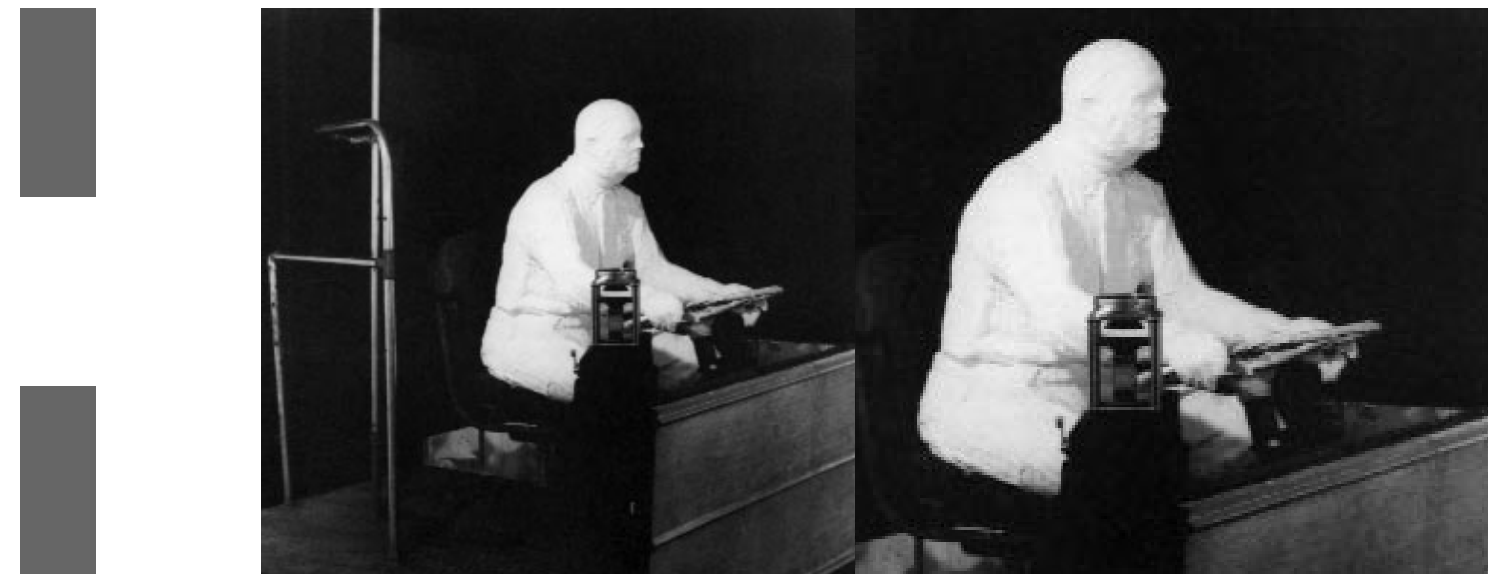
Είναι σ' αυτό το σημείο, και πολύ σωστά, που ο Žižek εντοπίζει την κυριότερη αιτία της προοδευτικής εγκατάλειψης της ιδεολογίας ως αναλυτικής κατηγορίας: «αυτή η κατηγορία καθίσταται, τρόπον τινά, “πολύ ισχυρή”, αρχίζει να αγκαλιάζει τα πάντα, συμπεριλαμβανομένου του ίδιου του ουδετέρου, εξω-ιδεολογικού πεδίου που υποτίθεται ότι προσέφερε το κριτήριο μέσω του οποίου μπορούσε κανείς να εντοπίσει την ιδεολογική διαστρέβλωση. Μ' άλλα λόγια, μήπως απώτερη συνέπεια των προσεγγίσεων που αρθρώνονται στο πεδίο της ανάλυσης του λόγου (discourse analysis) δεν είναι η αποκάλυψη της τάξης του λόγου ως εγγενώς “ιδεολογικής”;»⁶. Μπορούμε λοιπόν τώρα να διακρίνουμε τη λογική που διέπει τη διάλυση του πεδίου που καταλάμβανε παραδοσιακά η θεωρία της ιδεολογίας. Ο θάνατός της οφείλεται στην ίδια της την ιμπεριαλιστική επιτυχία. Δεν έχουμε να κά-

νουμε με την «δύση» ενός θεωρητικού αντικειμένου ως αποτέλεσμα του περιορισμού του λειτουργικού του πεδίου αλλά μάλλον με το αντίθετο: την απεριόριστη επέκτασή του που συμβάδισε με την κατάρρευση των διχοτομιών που – στα πλαίσια μιας συγκεκριμένης προβληματικής – το διαχωρίζαν από άλλα αντικείμενα. Κατηγορίες όπως «διαστρέβλωση» και «ψευδής αναπαράσταση» είχαν νόημα μόνο για όσο καιρό το «αληθές» ή το «αδιαστρέβλωτο» εθεωρείτο προσυτό στον άνθρωπο. Από τη στιγμή όμως που αυτή η εξω-ιδεολογική οπτική γωνία καθίσταται απρόσιτη, δυο συνέπειες ακολουθούν κατ' ανάγκην: 1) Οι λόγοι μέσα από τους οποίους οργανώνονται οι κοινωνικές πρακτικές είναι συγχρόνως ασύμμετροι αλλά και ανάλογων διαστάσεων με όλους τους άλλους. 2) Έννοιες όπως «διαστρέβλωση» και «ψευδής αναπαράσταση» χάνουν κάθε νόημα.

Πού μας οδηγεί όμως αυτή πορεία; Είμαστε αναγκασμένοι να παροπλίσουμε σώνει και καλά έννοιες όπως «διαστρέβλωση», «ψευδής συνείδηση» κ.ά.; Το πρόβλημα είναι ότι αν ακολουθήσουμε αυτόν τον δρόμο οδηγούμαστε σε έναν φαύλο κύκλο στον οποίο τα συμπεράσματα της ανάλυσής μας διαψεύδουν τις προκειμένες της. Ας αναλογιστούμε για μια στιγμή τις αιτίες που οδήγησαν στην πτώση της «κριτικής της ιδεολογίας» – μιας προσέγγισης που εκφράστηκε στην καθαρότητα της από τον κλασικό μαρξισμό και επιζεί σήμερα στο χαμπερμασιανό ρυθμιστικό ιδανικό της αδιαστρέβλωτης επικοινωνίας (undistorted communication). Μια κριτική αυτού του είδους θεμελιώνεται στην δυνατότητα πρόσβασης σε ένα σημείο από το οποίο – έστω και υποθετικά – η πραγματικότητα μάς μιλά χωρίς τη μεσολάβηση του λόγου. Είναι η πλήρης θετικότητα και καταληπτότητα του σημείου αυτού που προσφέρει τη λογική πίσω από ολόκληρο το κριτικό εγχείρημα. Η κριτική αυτής της προσέγγισης, από την άλλη, ξεκινά από την άρνηση της ύπαρξης ενός μεταγλωσσικού επιπέδου αυτού του είδους, από την αποκάλυψη του γεγονότος ότι οι ρητορικο-έννοιολογικοί (rhetorico-discursive) μηχανισμοί ενός κειμένου είναι μη-αναγώγιμοι και ότι, ως εκ τούτου, δεν υφίσταται κανένα πεδίο εκτός του λόγου από το οποίο θα μπορούσε να εκπορευθεί μια κριτική της ιδεολογίας (αυτό φυσικά δεν σημαίνει ότι η ιδεολογική κριτική είναι αδύνατη – εκείνο που είναι αδύνατο είναι μια κριτική της ιδεολογίας αυτής καθ' αυτής, κάθε κριτική είναι κατ' ανάγκην ενδο-ιδεολογική). Εκείνο πάντως που δεν γίνεται συνήθως κατανοητό είναι ότι αυτή η κριτική της «κριτικής της ιδεολογίας» είναι δυνατόν να εκδιπλωθεί σε δυο διαφορετικές κατευθύνσεις που οδηγούν σε αντιφατικά αποτελέσματα. Η πρώτη από τις κατευθύνσεις αυτές οδηγεί σε έναν νέο θετικισμό και αντικειμενισμό. Αν απαλείψουμε ολοκληρωτικά κάθε αναφορά στην έννοια της «διαστρέβλωσης» και δεχτούμε ότι υπάρχουν μόνο ασύμμετροι «λόγοι» δεν κάνουμε άλλο από το να μεταφέρουμε την έννοια μιας πλήρους θετικότητας από ένα πεδίο εκτός του λόγου στην πολλαπλότητα του πεδίου του λόγου. Αυτή η

μετατόπιση δεν μεταβάλλει ούτε κατ' ελάχιστο την ιδέα μιας πλήρους θετικότητας. Κατά τον ίδιο τρόπο που έχουμε έναν νατουραλιστικό θετικισμό μπορούμε να έχουμε και έναν σημειωτικό ή έναν φαινομενολογικό θετικισμό. Αν, από την άλλη μεριά, εκείνο που ισχυριζόμαστε είναι ότι η ίδια η ιδέα μιας εξω-ιδεολογικής οπτικής γωνίας συνιστά την ιδεολογική ανταπάτη *par excellence*, τότε η έννοια της «διαστρέβλωσης» όχι μόνο δεν εγκαταλείπεται αλλά μετασχηματίζεται σε όργανο της διάλυσης κάθε μεταγλωσσικού εγχειρήματος. Σε τι διαφέρει αυτή η προσέγγιση; Μα, τώρα, εκείνο που συνιστά την διαστρεβλωμένη αναπαράσταση δεν είναι παρά η ίδια η ιδέα ενός κλεισίματος (closure) εκτός του λόγου. Θα αναφερθούμε παρακάτω στους τρόπους με τους οποίους θα πρέπει να αναμορφωθεί η έννοια της «διαστρέβλωσης» έτσι ώστε να είναι σε θέση να παίξει αυτόν τον νέο ρόλο. Πάντως η αναμόρφωση αυτή συνιστά το σημείο εκκίνησης για κάθε δυνατή επανεμφάνιση μιας έννοιας της ιδεολογίας πέρα από τα αδιέξοδα των ουσιολογικών (essentialist) θεωρήσεων. Ας ξανασκεφτούμε για λίγο την αλτουσεριανή θεωρία της ιδεολογίας. Για τον Althusser η ιδεολογία είναι *αιώνια*. Οι μηχανισμοί παραγωγής του υποκειμένου μέσω της παραγωγής είναι εγγεγραμμένοι στην ίδια την ουσία της κοινωνικής αναπαραγωγής. Δεν υπάρχει καμιά ελπίδα αποφυγής του παιχνιδιού του καθρέφτη που ενέχει κάθε ιδεολογική έγκληση. Απ' την άλλη όμως η ιδεολογία συγκροτείται ως αντικείμενο μέσα από την αντίθεσή της προς την επιστήμη: ο καθορισμός της διαστρέβλωσης που επιφέρουν οι ιδεολογικές αναπαραστάσεις, ο αλλοτριωμένος χαρακτήρας του υποκειμένου, εξαρτώνται από τη γνώση που διαθέτει ο αναλυτής γύρω από την πραγματικότητα της κοινωνικής αναπαραγωγής – μια γνώση που συμπεριλαμβάνει και την κατανόηση του μηχανισμού του καθρεφτισματος. *Γνωρίζουμε* ότι η ιστορία είναι μια διαδικασία χωρίς υποκείμενο, ακριβώς γιατί είμαστε σε θέση, λόγω της επιστημονικής μας σκοπιάς, να υπερβούμε την υποκειμενική αλλοτρίωση. Έτσι όμως εμπλεκόμαστε σε ένα άλλο πρόβλημα. Όλα εξαρτώνται από εκείνο που παραγνοείται ή μάλλον από τη φύση και την έκταση της παραγωγής. Αν εκείνο που παραγνοείται είναι ένας *συγκεκριμένος* τύπος κοινωνικής σχέσης, τότε εύκολα μπορεί κανείς να φανταστεί έναν άλλο, διαφορετικό τύπο κοινωνικής σχέσης από τον οποίο θα απουσιάζει κάθε παραγωγή. Είναι σ' αυτήν την ιδέα που μας παραπέμπει η παραδοσιακή ιδέα της χειραφέτησης. Όμως το εγχείρημα του Althusser είναι διαφορετικό: αυτό που ισχυρίζεται είναι ότι έχουμε να κάνουμε με μια *αναγκαία* παραγωγή ανεξάρτητη από τον τύπο του κοινωνικού σχηματισμού. Στην περίπτωση αυτή όμως εκείνο που παραγνοείται είναι η ίδια η αρχή της κοινωνικής δόμησης, το κλείσιμο που χαρακτηρίζει τη λειτουργία κάθε συμβολικού συστήματος. Έτσι ερχόμαστε αντιμέτωποι με ένα νέο πρόβλημα: αν το κλείσιμο αυτό καθ' αυτό προϋποθέτει την παραγωγή

(δηλαδή το αντίθετό της) τότε είναι η ίδια η ιδέα του κλεισίματος που συνιστά την υψηλότερη μορφή παραγνώρισης. Είτε η παραγνώριση είναι δυνατόν να αναχθεί σε μια αντικειμενική λειτουργία από τη σκοπιά ενός ουδέτερου βλέμματος, ή το βλέμμα αυτό δεν είναι ουδέτερο αλλά αποτελεί τμήμα μιας καθολικής (universal) παραγνώρισης – στην τελευταία αυτή περίπτωση εκείνο που παρουσιάζεται αρχικά ως το αντίθετο της παραγνώρισης αποκαλύπτεται πως μετέχει τελικά της ουσίας της. Η διατήρηση μιας ισχυρής διάκρισης ανάμεσα στο κλείσιμο (την αυτο-αναπαραγωγή των κοινωνικών σχέσεων) και τις αναγκαίες μορφές παραγνώρισης που την συνοδεύουν εξαρτάται από την ύπαρξη μιας μεταγλωσσικής οπτικής γωνίας από την οποία το κλείσιμο γίνεται αντιληπτό

χωρίς το υποκειμενικό πέρασμα από την παραγνώριση. Όταν όμως αυτή η οπτική γωνία αποδεικνύεται απατηλή, η παραγνώριση *μολύνει* το κλείσιμο, και δεδομένου ότι παραγνώριση και διαστρέβλωση καθίστανται καθολικές, το έτερό τους (κλείσιμο, αυτο-διαφάνεια) αποκαλύπτεται ως η κυριότερη μορφή παραγνώρισης. Στην περίπτωση αυτή η διαστρέβλωση γίνεται καταστατική κάθε κοινωνικής αντικειμενικότητας. Όμως ποια μορφή διαστρέβλωσης είναι δυνατόν να επιζήσει της κατάρρευσης της διάκρισης ανάμεσα στην διαστρέβλωση αυτή καθ' αυτή και σε εκείνο που διαστρεβλώνεται; Αυτό είναι το πρόβλημα που θα πρέπει τώρα να μας απασχολήσει.

Η ιδέα μιας καταστατικής διαστρέβλωσης αποτελεί προφανώς *contradictio in adjecto*. Μια διαστρέβλωση δεν φαίνεται να μπορεί να είναι καταστατική: είναι μόνο στο βαθμό που υφίσταται ένα περισσότερο πρωταρχικό νόημα το οποίο δεν διαστρεβλώνεται όπου η διαστρέβλωση γίνεται ορατή. Εξαιρούνται όμως σ' αυτό το σημείο όλες οι λογικές δυνατότητες που ανοίγει μια σχέση διαστρέβλωσης; Ας εξετάσουμε το ζήτημα με προσοχή. Εκείνο που χαρακτηρίζει εγγενώς κάθε διαστρέβλωση είναι η παρουσίαση ενός «πρωταρχικού»

νόηματος κάτω από ένα «ψεύτικο» φως. Η συγκεκριμένη μορφή που λαμβάνει αυτή η διαστρέβλωση – απόκρυψη, παραμόρφωση κ.λπ. – δεν θα μας απασχολήσει για την ώρα. Εκείνο που είναι ουσιώδες στην διαστρέβλωση είναι: 1) Το γεγονός ότι ένα πρωταρχικό νόημα παρουσιάζεται ως κάτι διαφορετικό από αυτό που είναι, 2) το γεγονός ότι η ίδια η λειτουργία της διαστρέβλωσης – και όχι μόνο τα αποτελέσματά της – πρέπει να είναι ως ένα βαθμό ορατή. Αυτή η παρατήρηση είναι κομβικής σημασίας γιατί αν η διαστρέβλωση δεν άφηνε ίχνη πάνω στο αποτέλεσμά της τότε θα είχε επιτύχει πλήρως να συστήσει ένα νέο νόημα. Έχουμε να κάνουμε όμως με μια καταστατική διαστρέβλωση. Μ' άλλα λόγια δεχόμαστε το πρωταρχικό νόημα (το οποίο προϋποθέτει κάθε

διαστρέβλωση) όμως την ίδια στιγμή το αποσύρουμε (αφού η διαστρέβλωση είναι καταστατική). Στην περίπτωση αυτή η μόνη λογική δυνατότητα συγκεκριασμού των δυο αυτών αντινομικών διαστάσεων είναι η εξής: το πρωταρχικό νόημα θα πρέπει να είναι απατηλό και η ίδια η διαδικασία διαστρέβλωσης να έγκειται ακριβώς στη δημιουργία αυτής της απατηλότητας – μ' άλλα λόγια στην προβολή πάνω σε κάτι που είναι κατ' ουσίαν διχασμένο της ψευδαίσθησης μιας πληρότητας και αυτο-διαφάνειας που του λείπει. Ας αναφερθούμε λίγο σ' αυτό που προβάλλεται και στην ίδια την ορατότητα της προβολής αυτής καθ' αυτής.

Μέχρι τώρα χρησιμοποιήσαμε τρεις κατ' ανάγκην συνδεδεμένες έννοιες – «πρωταρχικό νόημα», «αυτο-διαφάνεια», και «κλείσιμο». Είναι ώρα να τοποθετηθούμε πάνω στη φύση αυτού του δεσμού. Κάτι είναι πρωταρχικό στο βαθμό που δεν χρειάζεται να απομακρυνθεί από τον εαυτό του για να συγκροτηθεί ως τέτοιο, αυτο-διαφανές στο βαθμό που οι εσωτερικές διαστάσεις του διέπονται από σχέσεις αυστηρής εσωτερικής αλληλεγγύης, και κλειστό στον εαυτό του στο βαθμό που το σύνολο των «αποτελεσμάτων» του είναι δυνατόν να καθορισθούν χωρίς να απομακρυνθούμε από το αρχι-

κό του νόημα. Όπως βλέπουμε, κάθε μια από αυτές τις έννοιες (χωρίς να είναι συνώνυμη με τις άλλες δύο), προϋποθέτει την παρουσία τους για να πραγματώσει το νόημά της. Είναι δε ακριβώς αυτό το πλήρες νόημα που εξαρθρώνεται από την αποδοχή της ιδέας μιας καταστατικής διαστρέβλωσης: Στην πρώτη και την τρίτη περίπτωση τόσο η «προταρχικότητα» όσο και η «εσωτερικότητα» των «αποτελεσμάτων» διαταράσσονται από μια μεσολάβηση του λόγου, και η αδιαφάνεια των εσωτερικών διαστάσεων της αυτο-περίκλειστης οντότητας ανατρέπει την αυτοδιαφάνειά της.

Όλα αυτά δεν αποδεικνύουν παρά το γεγονός ότι η *εξάρθρωση* είναι καταστατική, ότι η ίδια η έννοια ενός μεταφυσικού κλεισίματος θα πρέπει να τεθεί εν αμφιβόλω⁷. Όμως η έννοια της *διαστρέβλωσης* ενέχει κάτι περισσότερο από την εξάρθρωση: εκείνο που λαμβάνει χώρα κατά τη διάρκειά της είναι ένα είδος *απόκρυψης*. Τώρα, όπως είδαμε προηγουμένως, εκείνο που αποκρύπτεται είναι η απώτερη εξάρθρωση εκείνου που παρουσιάζεται ως κλειστή ταυτότητα. Η δε πράξη της απόκρυψης συνίσταται στην προβολή πάνω σ' αυτήν την ταυτότητα της διάστασης του κλεισίματος η οποία, εν τέλει, της λείπει. Δυο σημαντικότερες συνέπειες ακολουθούν:

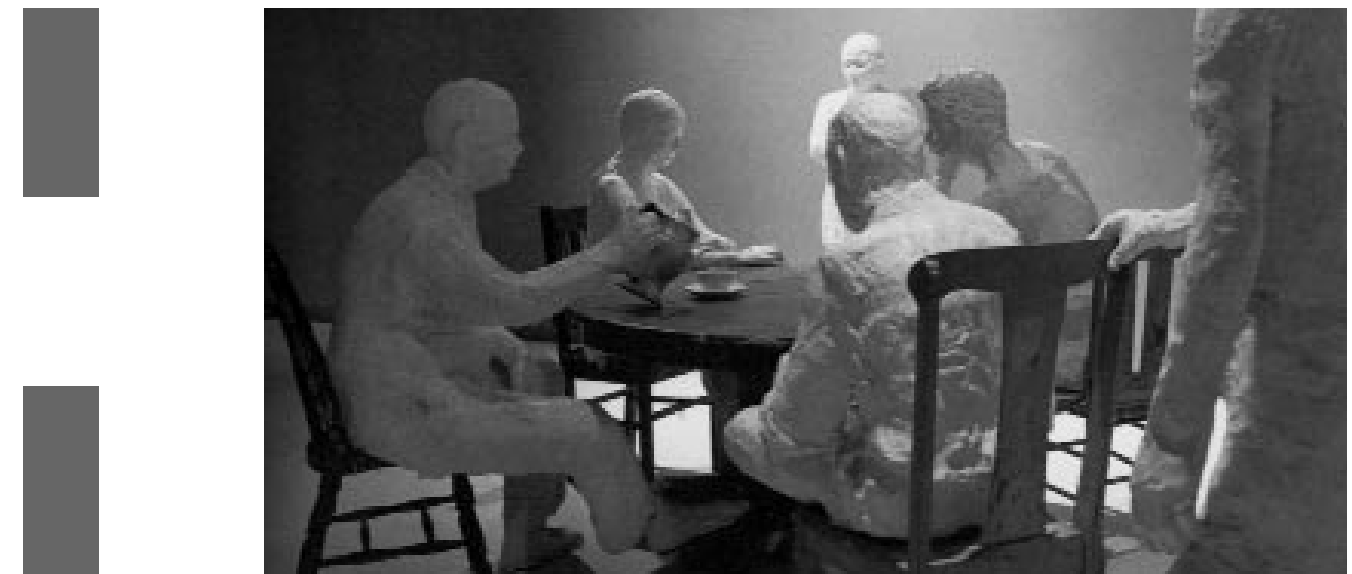
1) Πρώτ' απ' όλα η διάσταση του κλεισίματος είναι κάτι στην πραγματικότητα απόν – αν δεν έλειπε, αν ήταν τελικά παρόν, θα είχαμε να κάνουμε με μια *αποκάλυψη* και όχι με μια *προβολή* και δεν θα είχαμε το δικαίωμα να μιλήσουμε για απόκρυψη. Έτσι έχουμε να κάνουμε με την παρουσία μιας απουσίας και το ιδεολογικό εγχείρημα *par excellence* συνίσταται στην απόδοση του αδύνατου ρόλου του κλεισίματος σε ένα συγκεκριμένο περιεχόμενο που είναι ριζικά ασύμμετρο ως προς αυτή. Μ' άλλα λόγια: το εγχείρημα του κλεισίματος είναι αδύνατο αλλά την ίδια στιγμή αναγκαίο. Αδύνατο εξαιτίας της καταστατικής εξάρθρωσης που βρίσκεται στην καρδιά κάθε δομικής διευθέτησης. Αναγκαίο, γιατί χωρίς αυτήν την πλασματική κρυστάλλωση του νοήματος δεν θα υπήρχε καθόλου νόημα⁸. Σ' αυτό το σημείο αρχίζουμε να διακρίνουμε τον τρόπο με τον οποίο η ιδεολογία ως «παρααναπαράσταση» (*misrepresentation*) θα μπορούσε να είναι *αιώνια*: όχι, όπως νόμιζε ο Althusser, επειδή η αλλοτρίωση του υποκειμένου αποτελεί το αναγκαίο συμπλήρωμα μιας αντικειμενικής ιστορίας της οποίας το νόημα θα μπορούσε να εντοπιστεί αλλού, αλλά επειδή το ίδιο αυτό το «αντικειμενικό νόημα» είναι που συνιστά την παραμόρφωση, που συνιστά εκείνο μέσω του οποίου κάθε ταυτότητα αποκτά την πλασματική της συνοχή. Το κομβικό σημείο είναι η απόκτηση συνείδησης του γεγονότος ότι είναι αυτή ακριβώς η διαλεκτική ανάμεσα στην αναγκαιότητα και την αδυνατότητα που συγκροτεί το πεδίο εμφάνισης της ιδεολογίας.

2) Η διαλεκτική αυτή δημιουργεί σε κάθε ιδεολογική αναπαράσταση – και σ' αυτό το στάδιο θα πρέπει να έχει γίνει ξεκάθαρο ότι η ιδεολογία συνιστά *μια* από τις διαστάσεις *κάθε* αναπαράστασης – έναν αξεπέραστο διχασμό που έχει

χαρακτήρα απολύτως καταστατικό. Από την μια μεριά, το κλείσιμο αυτό καθαυτό, ως εγχείρημα αδύνατο, δεν διαθέτει δικό του περιεχόμενο και γίνεται αντιληπτό μόνο με την προβολή του σε ένα αντικείμενο διαφορετικό από το ίδιο. Από την άλλη μεριά αυτό το συγκεκριμένο αντικείμενο, το οποίο κάποια στιγμή αναλαμβάνει το ρόλο ενσάρκωσης του κλεισίματος ενός ιδεολογικού ορίζοντα, παραμορφώνεται ως αποτέλεσμα αυτής της ενσαρκωτικής λειτουργίας. Ανάμεσα στην ιδιαιτερότητα (*particularity*) του αντικειμένου που επιχειρεί να φέρει εις πέρας τη λειτουργία του κλεισίματος και τη λειτουργία αυτή καθ' εαυτή υφαίνεται μια σχέση αμοιβαίας εξάρτησης στα πλαίσια της οποίας καθένας από τους δυο αυτούς πόλους έχει ανάγκη τον άλλο, και, την ίδια στιγμή, περιορίζει μερικά (*partially*) την αποτελεσματικότητά του. Ας υποθέσουμε ότι κάποια στιγμή, σε μια χώρα του Τρίτου Κόσμου, η εθνοποίηση των κυριοτέρων βιομηχανιών προβάλλεται ως οικονομική πανάκεια. Πρόκειται φυσικά για έναν τεχνικό τρόπο λειτουργίας της οικονομίας και αν παραμείνει έτσι δεν θα μετατραπεί ποτέ σε ιδεολογία. Πώς γίνεται λοιπόν ο μετασχηματισμός σε ιδεολογία; Θα λάβει χώρα μόνο αν η ιδιαιτερότητα του οικονομικού μέτρου αρχίσει να ενσαρκώνει κάτι περισσότερο και διαφορετικό από τον εαυτό της: τη χειραφέτηση από την ξένη κυριαρχία, την κατάργηση της καπιταλιστικής σπατάλης, τη δυνατότητα επίτευξης κοινωνικής δικαιοσύνης για τα αποκλεισμένα στρώματα του πληθυσμού, κ.λπ.: με λίγα λόγια τη δυνατότητα σύστασης της κοινότητας ως συνεκτικού συνόλου. Αυτό είναι το ιδεολογικό προϊόν *stricto sensu*: η πίστη ότι όντως υφίσταται μια συγκεκριμένη κοινωνική διευθέτηση η οποία είναι σε θέση να πραγματώσει το κλείσιμο και την διαφάνεια της κοινότητας⁹. Η ιδεολογία κάνει την εμφάνισή της όταν ένα συγκεκριμένο περιεχόμενο παρουσιάζεται ως κάτι παραπάνω από τον εαυτό του. Χωρίς αυτή τη διάσταση του ορίζοντα θα είχαμε μόνο ιδέες ή συστήματα ιδεών αλλά ποτέ ιδεολογίες.

Απαντήσαμε λοιπόν στο πρώτο ερώτημα που είχαμε θέσει: εκείνο που προβάλλει η ιδεολογική διαστρέβλωση πάνω σε ένα συγκεκριμένο αντικείμενο είναι η αδύνατη πληρότητα της κοινότητας¹⁰. Για να απαντήσουμε και στο δεύτερο ερώτημα – που αφορά τον τρόπο με τον οποίο καθίσταται ορατή η λειτουργία της διαστρέβλωσης – θα πρέπει να εξετάσουμε περαιτέρω τη διαλεκτική ενσάρκωσης/παραμόρφωσης στην οποία μόλις αναφερθήκαμε. Ας ξεκινήσουμε από την παραμόρφωση. Αν όσα υποστηρίξαμε ως τώρα είναι σωστά, τότε η παραμόρφωση που είναι εγγενής σε κάθε διαδικασία ιδεολογικής (παρα-)αναπαράστασης συνίσταται στην εδραίωση μιας σχέσης ισοδυναμίας ανάμεσα σε ένα συγκεκριμένο περιεχόμενο και μια σειρά από άλλα περιεχόμενα. Για να επιστρέψουμε στο παράδειγμά μας: ένα οικονομικό μέτρο καθίσταται ισοδύναμο με άλλους ιστορικούς μετασχηματισμούς που οδηγούν σε μια διαδικασία *πλανητικής* ανθρώπινης χει-

ραφήτησης. Είναι ανάγκη να ξεκαθαρίσουμε από την αρχή ότι ισοδυναμία δεν σημαίνει ταυτότητα: καθένας από τους εν λόγω μετασχηματισμούς διατηρεί κάτι από τη δική του ξεχωριστή ταυτότητα την ίδια στιγμή όμως που ο καθαρά «ιδιωτικός» χαρακτήρας αυτής της ταυτότητας αδυνατίζει εξαιτίας της συμμετοχής της στην αλυσίδα της ισοδυναμίας. Αυτό συμβαίνει γιατί, όσον αφορά την αλυσίδα της ισοδυναμίας, καθένας από τους μετασχηματισμούς αυτούς – χωρίς βεβαίως να χάνει εντελώς τον ιδιαίτερο χαρακτήρα του – καθίσταται ένα ισοδύναμο όνομα για την απύουσα πληρότητα της κοινότητας. Το μόνο που μπορούμε να παρατηρήσουμε είναι ότι η σχέση ανάμεσα σε ιδιαίτερες και ισοδύναμες ταυτότητες είναι ασταθής: όλα εξαρτώνται από το ποια λειτουργία υπερι-

σχύει κάθε φορά – η αναπαράσταση/αντιπροσώπευση ενός περιεχομένου *μέσα* στην κοινότητα ή η αναπαράσταση της ίδιας της κοινότητας ως απύουσας πληρότητας. Το ίδιο ισχύει και για τη διάσταση της ενσάρκωσης: η αναπαράσταση της πληρότητας της κοινότητας δεν είναι σε θέση να εξουδετερώσει εντελώς την ιδιαιτερότητα του περιεχομένου μέσω του οποίου λαμβάνει χώρα η ενσάρκωση. Αν αυτό ήταν δυνατό τότε θα είχαμε να κάνουμε με μια κατάσταση στην οποία το ενσαρκωμένο νόημα και το σώμα της ενσάρκωσης θα ήταν εντελώς συμμετρικά, κάτι που αποκλείουμε *ex hypothesi*. Βλέπουμε λοιπόν τι είναι αυτό που καθιστά δυνατή την ορατότητα της διαδικασίας της διαστρέβλωσης: το γεγονός ότι καμιά από τις δυο κινήσεις στις οποίες βασίζεται δεν είναι δυνατόν λογικά να φθάσει στην *ad quem* συνθήκη της.

Ως εδώ αναφερθήκαμε – κυρίως για αναλυτικούς λόγους – σε δυο διαστάσεις τις οποίες ονομάσαμε «ενσάρκωση» και «παραμόρφωση». Η διάκριση αυτή είναι ασφαλώς έγκυρη από μια αναλυτική σκοπιά αφού η «ενσάρκωση» παραπέμπει σε μια απύουσα πληρότητα χρησιμοποιώντας ως μέσο αναπαράστασης ένα αντικείμενο διαφορετικό από τον εαυτό της ενώ η «παραμόρφωση» αφορά μια σχέση ισοδυναμίας μεταξύ επι-

μέρους αντικειμένων. Η αξία όμως αυτής της διάκρισης περιορίζεται από το γεγονός ότι μια ενσάρκωση υπό την έννοια που την περιγράψαμε είναι δυνατόν να λάβει χώρα μόνο μέσω ισοδυναμικής (*equivalential*) παραμόρφωσης. Το αντίθετο – δηλαδή η ενσάρκωση ενός αδύνατου αντικειμένου σε ένα συγκεκριμένο σώμα χωρίς το πέρασμα από μια σχέση ισοδυναμίας ανάμεσα σε ιδιαιτερότητες – θα απαιτούσε την αυθαίρετη απόδοση ενός καινούργιου νοήματος σε έναν παλαιό όρο – με αποτέλεσμα η σχέση ανάμεσα στα δυο νοήματα να είναι απλώς μια σχέση ομωνυμίας με την αριστοτελική σημασία του όρου. Στην περίπτωση αυτή όμως το νέο νόημα θα ήταν πλήρως συγκροτημένο και εντελώς ανεξάρτητο από το παλιό κι έτσι η απύουσα πληρότητα θα είχε βρει μια *άμεση*

μορφή αναπαράστασης, μια παρουσία αποκλειστικά δική της, και, ως εκ τούτου, δεν θα ήταν τελικά απύουσα αλλά παρούσα. Αυτό όμως θα καθιστούσε αδύνατη κάθε σχέση ενσάρκωσης¹¹. Αν η σχέση ενσάρκωσης *είναι*, αντιθέτως, δυνατή και αν αυτό που ενσαρκώνεται είναι ένα αντικείμενο αδύνατο, τότε το σώμα της ενσάρκωσης δεν είναι δυνατόν να είναι το διαφανές μέσο μέσα από το οποίο εκφράζεται ένα πλήρως συγκροτημένο νόημα. Το δίλημμα είναι ξεκάθαρο: το σώμα της ενσάρκωσης πρέπει να εκφράζει κάτι διαφορετικό από τον εαυτό του αλλά από τη στιγμή που αυτό το «κάτι διαφορετικό» δεν διαθέτει μια δική του ταυτότητα, τα μοναδικά μέσα *συγκρότησης* που έχει στη διάθεσή του δεν είναι παρά τα περιεχόμενα που ανήκουν στο σώμα της ενσάρκωσης. Είναι ξεκάθαρο ότι οι δυο αυτές προϋποθέσεις γίνονται συμβατές μόνο αν λάβει χώρα μια παραμόρφωση των εν λόγω περιεχομένων. Αυτό ακριβώς συμβαίνει σε μια σχέση ισοδυναμίας. Εκείνο που χαρακτηρίζει την ισοδυναμία είναι η καταστροφή του νοήματος μέσω του ίδιου του πολλαπλασιασμού του. Ας υποθέσουμε ότι προσπαθώ να ορίσω το νόημα ενός όρου μέσω της απαρίθμησης ισοδυναμιών – της «ευημερίας του λαού» για παράδειγμα. Θα μπορούσα να υποστηρίξω ότι

η υγεία, η στέγαση, η εκπαίδευση, κ.λπ. απαρτίζουν μια αλυσίδα ισοδυναμιών που μας δίνει μια ιδέα για το νόημα της «ευημερίας του λαού». Είναι σαφές ότι αυτή η λίστα είναι δυνατόν να επιμηκύνεται συνεχώς. Αυτή η επιμήκυνση συνίσταται, όπως φαίνεται, σε έναν εμπλουτισμό του νοήματος ο οποίος όμως οδηγεί στο αντίθετό του: αν είμαι αναγκασμένος να προσδιορίσω εκείνο που είναι κοινό σε όλους τους κρίκους της αλυσίδας των ισοδυναμιών, όσο περισσότερο η αλυσίδα επεκτείνεται τόσο περισσότερα από τα διαφορικά γνωρίσματα καθενός από τους κρίκους θα πρέπει να απαλείφονται προκειμένου να διατηρείται εν ζωή εκείνο που επιχειρεί να εκφράσει η αλυσίδα των ισοδυναμιών.

Μ' άλλα λόγια καθένas από τους κρίκους της αλυσίδας των ισοδυναμιών ονοματίζει κάτι διαφορετικό από τον εαυτό του, όμως αυτή η ονοματοδοσία λαμβάνει χώρα μόνο στο βαθμό που ο κρίκος ανήκει στην αλυσίδα. Και για τους λόγους στους οποίους αναφερθήκαμε προηγουμένως, όσο πιο εκτενής η αλυσίδα τόσο περισσότερο θα υπερισχύει η ονοματοδοσία πάνω στις ιδιαίτερες αναφορές των επιμέρους κρίκων. Γι' αυτόν ακριβώς το λόγο μιλήσαμε για καταστροφή του νοήματος μέσω του ίδιου του πολλαπλασιασμού του. Τώρα πια είμαστε σε θέση να κατανοήσουμε το ακριβές περιεχόμενο της σχέσης ανάμεσα σε «κενά» (empty) και «μετέωρα» (floating) σημαίνοντα, δυο όρους που συναντά κανείς συχνά στη σύγχρονη σημειωτική και μετα-στρουκτουραλιστική βιβλιογραφία. Στην περίπτωση του μετέωρου σημαίνοντος θα είχαμε φαινομενικά να κάνουμε με μια υπερχείλιση νοήματος ενώ, αντίθετα, κενό σημαίνον θα ήταν τελικά ένα σημαίνον χωρίς σημαινόμeνο. Αν όμως εξετάσουμε το ζήτημα με μεγαλύτερη προσοχή θα διαπιστώσουμε ότι ο μετέωρος χαρακτήρας ενός σημαίνοντος είναι η μόνη μορφή που μπορεί να λάβει η κενότητά του. Το σημαίνον «δημοκρατία» για παράδειγμα, είναι ασφαλώς ένα μετέωρο σημαίνον: το νόημά του διαφέρει στους φιλελεύθερους, ριζοσπαστικούς αντι-φασιστικούς και συντηρητικούς αντι-κομμουνιστικούς λόγους. Πώς όμως δομείται αυτός ο μετέωρος χαρακτήρας; Κατ' αρχάς απαραίτητη προϋπόθεσή του είναι η χαλαρότητα της σχέσης ανάμεσα σε σημαίνον και σημαινόμeνο – αν κάθε σημαίνον ήταν αυστηρά συνδεδεμένο με ένα και μόνο ένα σημαινόμeνο δεν θα υπήρχαν μετέωρα σημαίνοντα. Εκείνο που είναι απαραίτητο επομένως είναι μια κάποια κενότητα. Από την άλλη όμως ο μετέωρος χαρακτήρας προϋποθέτει: 1) Ο όρος που μετεωρίζεται να συναρθρώνεται διαφορετικά στις αντιτιθέμενες αλυσίδες του λόγου (αλλιώς δεν θα μετεωριζόταν καθόλου), 2) στα πλαίσια αυτών των αλυσίδων του λόγου ο μετέωρος όρος να λειτουργεί όχι μόνο ως διαφορικό στοιχείο αλλά και ως ισοδύναμο αναφορικά με τα υπόλοιπα συστατικά στοιχεία της αλυσίδας. Αν η «δημοκρατία» παρουσιάζεται ως ουσιώδες στοιχείο του «ελεύθερου κόσμου» η παγίωση του νοήματός της δεν είναι δυνατόν να λάβει χώρα μόνο και μόνο με την κατασκευή μιας διαφορικής θέσης. Απαιτείται επίσης η ανά-

δειξη της σε ένα από τα ονόματα της πληρότητας της κοινωνίας που ο «ελεύθερος κόσμος» επιδιώκει κι αυτό προϋποθέτει την εδραίωση σχέσεων ισοδυναμίας με όλους τους υπόλοιπους όρους που μετέχουν σ' αυτόν το λόγο. Η «δημοκρατία» δεν είναι συνώνυμη με την «ελευθερία του τύπου», την «υπεράσπιση της ατομικής ιδιοκτησίας» ή την «προάσπιση των οικογενειακών αξιών». Εκείνο όμως που προσδίδει στον λόγο του «ελεύθερου κόσμου» τον ξεχωριστό ιδεολογικό του χαρακτήρα είναι ότι καθένα από αυτά τα συστατικά στοιχεία δεν παραμένει κλειστό στη δική του διαφορική ιδιαιτερότητα αλλά λειτουργεί και ως ένα εναλλακτικό όνομα για την ολότητα των ισοδυναμιών που απαρτίζουν οι σχέσεις τους. Έτσι ο μετέωρος χαρακτήρας και η εκκένωση ενός όρου αποκαλύπτονται ως δύο πλευρές του ίδιου έν-λογου εγχειρήματος. Όλα όσα προηγήθηκαν μας οδηγούν σε ένα αναπόφευκτο συμπέρασμα: η κατανόηση των ιδεολογικών διεργασιών εντός του πεδίου των συλλογικών αναπαραστάσεων είναι συνώνυμη με την κατανόηση αυτής της λογικής της απλούστευσης του κοινωνικού πεδίου στην οποία δώσαμε το όνομα «ισοδυναμία», καθώς και των δυο κομβικών λειτουργιών της, του «μετέωρου» χαρακτήρα και της «εκκένωσης».

Η κρίση της έννοιας της «ιδεολογίας» συνδέθηκε με δυο αλληλένδετες διαδικασίες: την υποχώρηση του κοινωνικού αντικειμενισμού και την διάφηση της δυνατότητας ύπαρξης μιας μεταγλωσσικής οπτικής γωνίας που θα επέτρεπε την αποκάλυψη της ιδεολογικής διαστρέβλωσης. Η «ιδεολογία» είχε θεωρηθεί ως ένα από τα επίπεδα του κοινωνικού όλου – όπως στο παράδειγμα της μαρξιστικής τριάδας του οικονομικού, του πολιτικού και του ιδεολογικού. Η θεώρηση αυτή όμως άρχισε να υποχωρεί από τη στιγμή που έγινε κατανοητό ότι οι ιδεολογικοί μηχανισμοί ήταν ουσιώδεις για την δόμηση τόσο του πολιτικού όσο και του οικονομικού επιπέδου. Αυτό οδήγησε σε έναν πληθωρισμό στο εννοιολογικό πεδίο της ιδεολογίας (στον οποίο και αναφερθήκαμε στην αρχή τούτου του κειμένου) και, εν τέλει, στην εγκατάλειψη της έννοιας της ιδεολογίας από τη στιγμή που θεωρήθηκε ότι είχε χάσει κάθε αναλυτική χρησιμότητα. Άλλοι όροι, όπως η έννοια του «λόγου» θεωρήθηκαν λιγότερο αμφίσημοι και περισσότερο κατάλληλοι να εκφράσουν μια σύλληψη του κοινωνικού δεσμού που ξεπερνά τόσο τον αντικειμενισμό όσο και τον νατουραλισμό.

Η ιστορία της δεύτερης θεώρησης της ιδεολογίας, εκείνης που συνδέθηκε με έννοιες όπως η ψευδής ή διαστρεβλωμένη συνείδηση, υπήρξε διαφορετική γιατί, παρά το γεγονός ότι το μεταγλωσσικό εγχείρημα της αποκάλυψης δεν εθεωρείτο πια δυνατό, οι μηχανισμοί διαστρέβλωσης, έγιναν, όπως είδαμε, αντικείμενο ιδιαίτερης προσοχής στο βαθμό που συνδέθηκαν με την δημιουργία της αυταπάτης του κλεισίματος που συνοδεύει τη σύσταση του κοινωνικού δεσμού. Είναι η διερεύνηση των μηχανισμών που καθιστούν δυνατή αυτή την αυταπάτη που συνιστά το διακριτό πεδίο μιας σύγχρονης θεωρίας της ιδεολογίας.

Όπως προσπάθησα να δείξω οι μηχανισμοί αυτοί περιστρέφονται γύρω από τις μορφές αναπαράστασης ενός αντικειμένου που είναι συγχρόνως αναγκαίο και αδύνατο. Πρόκειται για τη ρίζα της καταστατικής διαστρέβλωσης που εξηγεί την ιδεολογική λειτουργία. Συνίσταται, όπως είδαμε, σε μια διττή διαδικασία σύμφωνα με την οποία μεταξύ κλεισίματος, ως αδυνάτου εγχειρήματος, και της ιδιαιτερότητας του αντικειμένου που καλείται να το ενσαρκώσει υπάρχει μια αμοιβαία εξάρτηση στην οποία κάθε πόλος περιορίζει τα αποτελέσματα του άλλου.

Η αυταπάτη του κλεισίματος ανακύπτει στο πεδίο του λόγου μέσα από την λειτουργία μιας αμφίδρομης και αντιφατικής κίνησης. Έτσι γίνονται ορατές και οι θεωρητικές (και αδύνα-

τες) συνθήκες κάτω από τις οποίες θα μπορούσε να λάβει χώρα το τέλος του ιδεολογικού. Θα συνέβαινε μόνο αν μια από τις δυο κινήσεις τις οποίες περιγράψαμε μπορούσε να φθάσει στα άνω όριά της και να καταστείλει εντελώς την δράση της άλλης. Θα ελάμβανε χώρα αν η διαστρέβλωση γινόταν πραγματική διάλυση και η ισοδυναμία ταυτότητα. Θα συνέβαινε επίσης αν η λογική της ισοδυναμίας κατέρρεε και το υπόλοιπο της ιδιαιτερότητας ερχόταν να κυριαρχήσει στην ολότητα του αντικειμένου. Αυτό είναι το όνειρο των διαφορών παραλλαγών του «τέλους της ιδεολογίας», παραλλαγών που γενικά συνδέονται με το ιδανικό των καθαρών, μη-πολιτικών, διαχειριστικών πρακτικών. Και στις δυο περιπτώσεις το κλείσιμο μετατρέπεται από αυταπάτη σε χειροπιαστή πραγματικότητα. Και οι δυο αυτές περιπτώσεις όμως δεν αποτελούν παρά αδύνατα όνειρα κι αυτό σημαίνει πως δεν πρόκειται να πάψουμε να ζούμε σε ένα ιδεολογικό σύμπαν.

Μετάφραση από τα αγγλικά: Γιάννης Σταυρακάκης

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Το κείμενο αποτελεί συντομευμένη εκδοχή του άρθρου «The Death and Resurrection of the Theory of Ideology» το οποίο δημοσιεύτηκε για

πρώτη φορά στο *Journal of Political Ideologies*, τομ. 1, αρ. 3, Οκτώβριος 1996. Η συντόμηση έγινε σε συνεργασία με τον Ernesto Laclau. Η ελληνική μετάφραση που δημοσιεύεται εδώ περιλαμβάνεται στην συλλογή κειμένων του Ernesto Laclau που πρόκειται να εκδοθεί το αμέσως προσεχές διάστημα από τις εκδόσεις «νήσος» σε επιμέλεια και μετάφραση του Γιάννη Σταυρακάκη.

2. «The Spectre of Ideology», Εισαγωγή στο Slavoj Žižek, επ., *Mapping Ideology*, Λονδίνο: Verso, 1994, σελ. 1-33.

3. *Ibid*, σελ. 9.

4. *Ibid*, σελ. 9.

5. *Ibid*, σελ. 14-15.

6. *Ibid*, σελ. 16.

7. Αυτό έδειξαν πολλά από τα ρεύματα της σύγχρονης σκέψης, από τη φιλοσοφία του ύστερου Wittgenstein ως την αποδόμηση. Η δική μου συνεισφορά θα πρέπει να αναζητηθεί στο *New Reflections on the*

Revolution of our Time, Λονδίνο: Verso, 1990 καθώς και σε πολλά από τα κείμενα που περιλαμβάνονται στη συλλογή *Emancipation(s)*, Λονδίνο: Verso, 1996.

8. Το κλείσιμο αποτελεί προϋπόθεση του νοήματος αφού, από τη στιγμή που κάθε ταυτότητα είναι καθαρά διαφορική, έχει ανάγκη το σύστημα για να κατορθώσει να συγκροτηθεί ως ταυτότητα.

9. Δεν θα πρέπει να λησμονούμε πάντως ότι πρόκειται για μια αυταπάτη αναγκαία. Το επιχείρημά μας θα πρέπει να γίνει κατανοητό ως ένα επιχείρημα που παρουσιάζει την ιδεολογία ως μια διάσταση της κοινωνίας που δεν είναι δυνατόν να απαλειφθεί και όχι ως μια κριτική της ιδεολογίας.

10. Αυτή η κοινοτιστική αναφορά έχει φυσικά εφαρμογή μόνο σε κοινωνικές και πολιτικές ιδεολογίες οι οποίες άλλωστε και μας ενδιαφέρουν εδώ. Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι και άλλες ιδεολογικές μορφές δεν υπακούουν σε παρόμοιους κανόνες. Ένα επιστημονικό παράδειγμα είναι δυνατόν να παρουσιασθεί ως κάτι που ενσαρκώνει την πληρότητα της καθαρής αρχής της επιστημονικότητας. Μια επιστημονική θεωρία επομένως μετατρέπεται σε ιδεολογία όταν αποκάτ το χαρακτήρα ενός ορίζοντα. Ο δαρβινισμός αποτελεί ένα καλό παράδειγμα.

11. Αν αυτό βεβαίως είναι δυνατό στη χριστιανική σύλληψη της ενσάρκωσης είναι γιατί εκείνο που γίνεται αντικείμενο της ενσάρκωσης δεν είναι μια απούσα πληρότητα αλλά ένα αντικείμενο πλήρως συγκροτημένο πριν από την πράξη της ενσάρκωσης, το οποίο διαφέρει έτσι, από άλλα των οποίων η σύσταση εξαρτάται από την πράξη αυτή.